

вельні матеріали. Щоб село, нарешті, почало по-справжньому відроджуватися, необхідно створити умови для розвитку його інфраструктури, здійснити газифікацію, зайнятися культурним будівництвом. На селі має існувати простір для розвитку всіх форм власності, організації сільськогосподарського виробництва, його дальшої еволюції.

Одержано 06.02.91.

В статті освітається складний еволюційний процес в українському селі в 80-х — на початку 90-х років. Откровенно ведеться розмова про дискримінаційну політику держави по відношенню до нього.

М. Ф. Бугай

Депортація кримських татар у 1944 р.

Автор здійснив спробу на основі наявних публікацій, нових архівних матеріалів якоюсь мірою ліквідувати «білі плями», що існують у названій темі.

Встановлення Радянської влади висунуло на порядок денний серед інших і питання про корінне населення Криму, про надання народам, у тому числі й кримським татарам, автономії. Татари проживали як в Кримській АРСР, утвореній за постановою ЦВК і РНК РСФРР 18 жовтня 1921 р. у складі Російської федерації, так і в інших республіках, краях та областях Радянського Союзу, де вони розселилися розпорошено. «Кримська республіка, — писала 25 жовтня 1921 р. газета «Жизнь национальностей», — це належне відшкодування за образи, за тривалу насильствену політику царського режиму. Та, головним чином, проголошення республіки означає соціальні перетворення, спрямовані на те, щоб задовольнити всі кричущі потреби трудових елементів корінного населення Криму... Без правильної політики, яка б задовольняла татарську бідноту й трудову інтелігенцію Радянського Криму, ми ні в якому разі не посилюємо симпатії трудящих мас Сходу...».

Управління на місцях у республіці на початку 20-х років здійснювали Ради. Російських сільських Рад в Криму налічувалося 20, татарських — 144, німецьких — 37, єврейських — 14, болгарських — 9, грецьких — 5, вірменських — 2, естонських — 2. В радянському апараті було зайнято 57% росіян, 13% — татар, решта 30% — представників інших національностей¹⁻².

Як і в інших республіках, у Кримській АРСР протягом короткого часу було досягнуто певних успіхів у розвитку економіки й культури, за що в 1934 р. ЦВК СРСР нагородив її орденом Леніна³. Другий орден Леніна республіка одержала в 1940 р.

Національна й політична обстановка в Криму до початку війни була досить складною. У середині 30-х років чисельність кримських татар становила 19,8% усього населення півострова. Загалом там проживали 1 126 429 чол., у тому числі росіян — 558 481 (49,6%), українців — 154 120 (13,7%), вірмен — 12 873, татар — 218 179, німців — 65 452 (4,6%), болгар — 15 353 (1,4%), греків — 20 652 (1,8%), представників інших національностей — 29 276 чол.⁴ Проте чисельність

¹⁻² ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³ Правда.— 1934.— 4 янв.

⁴ Крым национальный: Вопросы и ответы.— Симферополь, 1988.— Вып. 1.— С. 72; Див. також: Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 106.

кримського татарського населення в зв'язку з від'їздом у пошуках роботи скорочувалася, і до середини 1944 р. вона вже становила 19,4%, тобто п'яту частину від усього населення⁵.

Початок Великої Вітчизняної війни Крим зустрів як тиловий район. Татари разом з представниками інших національностей, що населяли півострів, підлягали мобілізації до армії. Як відзначалося у доповідній записці заступників наркомів держбезпеки та внутрішніх справ Кобулова й Серова, відправленій ними із Сімферополя 22 квітня 1944 р. на ім'я Л. Берія (з її змістом ознайомилися також Сталін, Молотов, Маленков), з Кримської республіки до Червоної Армії було призвано на той час близько 40 тис. чол.⁶ Хоробро воювали на фронті, зокрема, Герой Радянського Союзу Абдуреїм Решидов, Абдула Тайфук, Узеїр Абдураманов, Сеїтнафе Сеїтвелієв (знищив у Білорусії 15 фашистських танків), А. Гафаров, І. Булатов та ін. Крім того, багато хто з кримських татар воював у складі партизанських з'єднань. Відомі імена їхніх комісарів — Мустафи Селімова, Рефата Мустафаєва, Сейдалі Куртсеїтова, а також розвідників — Аблерима Аширова, Смаїла Велліуллаєва, Ібраїма Аметова, Бекіра Османова та багатьох інших.

З кримських татар були створені численні підпільні групи, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке, Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району й ряді інших місць.

Водночас активна діяльність націоналістичних елементів призвела до того, що в роки війни чимало кримських татар опинилося на службі у ворога. Їх верховод мало турбували інтереси простого народу. Головне — повернути свою колишню владу. А вже як це планувалося було зробити, свідчить, зокрема, донесення представника міністерства закордонних справ Німеччини при штабі 11-ї армії (1942 р.). Син колишнього міського голови Бахчисарая А. М. Аблаєв писав «його високості пану Гітлеру»: «Татари Криму готові за Вашим покликом боротися разом з німецькою народною армією на будь-якому фронті. Нині в лісах Криму знаходяться партизани, єврейські комісари, комуністи і командири, які не встигли втекти з Криму. Для якнайшвидшої ліквідації партизанських груп у Криму просимо Вас дозволити нам, як добрим знавцям доріг і стежок кримських лісів, організувати з колишніх «куркулів» ... озброєні загони, керовані німецьким командуванням. Запевняємо Вас, що протягом найближчого часу партизани в лісах Криму будуть знищені до останнього...»⁷.

Є й інші джерела, які належать німецьким службам і підтверджують ставлення певної частини татарського населення до окупантів. Так, відділ розвідки 11-ї гітлерівської армії повідомляв командування групи армій «Південь» про те, що серед татар розпочалося вербування великої кількості добровольців: «Вони мають постійно направлятися стрілками до німецьких дивізій, щоб поповнювати бойові ряди ослаблених піхотних полків. Для цього підготовлено відозву для підняття татар проти більшовизму. Татари хочуть разом з німецькими військами виступити на боротьбу проти більшовизму для захисту народу і батьківщини. Повідомлення про це передбачено дати за допомогою плакатів і содатського радіопередатчика від імені татарських і магометанських керівників. У разі успіху бажана підтримка політичним і пропагандистським керівництвом рейху цієї справи»⁸.

Однак є відомості, які відображають обстановку на півострові об'єктивніше. Секретар Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатов

⁵ Архів Інституту історії СРСР АН СРСР, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 5.

⁶ Депортація: Берія докладывает Сталину // Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 106.

⁷ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

⁸ Документ вперше опубліковано Г. А. Литвином. Див.: Военно-исторический журнал. — 1991. — № 3. — С. 90.

відзначав, що переважна більшість татарського населення лояльно ставилася до Радянської влади і після приходу окупантів підтримувала партизанів. Цілі села подавали допомогу народним месникам. Багато їх було спалено німцями за те, що давали притулок партизанам. Так, у селі Кози за допомогу червоноармійському десанту в січні 1942 р. фашисти розстріляли більш як 20 татар. За зв'язки з партизанами було спалено села Алейма і Чермалик. Населення чинило опір примусовому вивезенню його до Німеччини. Так, у Томаку (Сетлерський район) з намічених 18 чол. вдалося відправити тільки шістьох, із с. Карасан — із 70 чол. — 11, Ново-Чембай — із 44-х — 18 чол.⁹ Чинили опір селяни й збиранню теплих речей для німецької армії.

Ризикуючи власним життям, представники кримських татар проводили на місцях антифашистську роботу. Як відзначав керівник масово-політичної роботи в Криму І. Г. Генев, особливо активно її здійснювали поряд з російськими підпільниками А. Аметов у Калайському районі, А. Джемаладинов — в Алуштинському, Б. Г. Данишаєв — Карасубазарському, А.-К. Боляшов — у Сімферополі¹⁰.

З квітня по вересень 1942 р. в семи районах Криму було створено 38 патріотичних груп, у яких налічувалося 126 чол. — представників різних національностей, у тому числі й татар. Вони контролювали 72 населені пункти. Протягом зазначеного часу їм вдалося поширити серед населення 9 тис. примірників різноманітних видань агітаційного характеру¹¹.

Економічна політика, яку фашисти проводили в Криму, зводилася до того, щоб якомога більше вивезти продовольства до Німеччини. Селянство, у тому числі кримсько-татарське, відповідало на ці підступи фашистів масовим саботажем. Навесні 1943 р. саме з метою його приборкання німці зробили режим ще жорстокішим. Общини було замінено десятидвірками, що пояснювалося нібито прагненням «надати кожному селянинові землю». Однак, як відзначав капітан держбезпеки В. П. Слишай, який під час окупації працював на території республіки, «все це переслідувало одну мету — зробити політику жорстокішою»¹².

Репресії, як і посилена нацистська пропаганда, відіграли свою роль. Як відзначалося в доповідній записці на ім'я секретаря Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатова, «...тільки-но німці прийшли, вони і тут почали вдаватися до своїх улюблених методів. У хід було пущено всі засоби — широко організована ними антирадянська агітація і пропаганда, підкуп, шантаж, обман, грубе насильство і надзвичайно жорстокий терор»¹³. При цьому об'єктом особливого інтересу залишалося татарське населення. Йому було надано цілий ряд матеріальних пільг (розширено розміри присадибних ділянок, відкрито спеціальні магазини, подано продовольчу допомогу, запроваджено податкові пільги, відкрито мечеті тощо). Про це свідчать донесення командирів народних месників. Так, начальник 5-го партизанського району Красников писав з цього приводу: «З перших же днів після свого приходу німці, спираючись на татар-націоналістів, не грабуючи їхне майно відкрито, так, як це вони робили з російським населенням, намагалися забезпечити собі хороше ставлення з боку місцевого населення»¹⁴.

Виставляючи себе «великими друзями» кримських татар, німці добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність фашист-

⁹ Архів Ін-ту історії СРСР АН СРСР, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 32, арк. 6.

¹⁰ Там же, арк. 9, 10.

¹¹ Там же.

¹² Там же, оп. 13, спр. 31, арк. 4.

¹³ Там же, арк. 1.

¹⁴ Там же, арк. 6.

ського режиму. Про політику гітлерівців щодо татарського населення, їхні методи роботи повідомляв у Політбюро ЦК ВКП(б) і В. С. Булатов: «На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії і загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецьким мерзотникам вдалося деяку їх частину схилити на свій бік»¹⁵.

За допомогою і під керівництвом нацистів на місцях почали створюватися татарські збройні загони так званої самооборони. Зокрема, досить чисельні за своїм складом формування виникли в селах Отузи, Улу-Узень, Арталан, Тавдаір, Кипчак, Кокташ, Чермалик¹⁶. Татар нерідко використовували як провідників у каральних операціях проти партизанів. Висвітлюючи стан партизанського руху в Криму, В. С. Булатов у зв'язку з цим відзначав, що активну підтримку фашистському режиму подавали окремі жителі татарських сіл Арпат, Бнісала, Балсала, Ворон, Коуш та ін.¹⁷

Згодом ці дані були підтверджені в інформації В. С. Булатова «Про боротьбу кримських партизанів», направленої у ЦК ВКП(б). У документі, зокрема, вказувалося: «В поселенні Коуш налічується у добровільних загонах 345 чол. з татар-дезертирів і місцевих жителів. Коуш є місцем формування контрреволюційних загонів з татар. Це село з перших днів бойових дій партизанів у Криму стало постачальником для німецько-румунських окупантів провідників, зрадників і провокаторів»¹⁸.

Активно діяли кримські татари, об'єднані в загони «народної міліції, у селах Молбай, Куртулук, Кутлек, Камишлик, Айсерев, Кучук-Узень, Султан-Сарай, Баши, Караш-Баши, Узари-Баши та ін.

Публікації останніх років з історії Криму свідчать про те, що в підрозділах німецької армії, яка дислокувалася на півострові, налічувалося, за приблизними даними, нібито понад 20 тис. (10%) кримських татар. На початку 1944 р. серед 3783 партизанів Криму їх залишалося близько 600 чол. (16%). Решта народних месників розподілялася за національним складом таким чином: росіян — 1944 чол., українців — 348, вірмен — 69, чеченців — 10, осетинів — 6, караїмів — 3, євреїв — 13, болгар — 31, греків — 122, німців — 1 чол.¹⁹ У довідці про партійний, національний і віковий склад народних месників Криму також відзначалося, що на квітень 1944 р. серед них залишалося 2075 росіян, 391 татарин, 356 українців, 71 білорус і 754 чол. — представників інших національностей²⁰.

У 1943 р. В. С. Булатов і заступник голови РНК республіки П. Р. Ямпольський відзначали, що «для боротьби проти партизанів Криму німці мали спеціальні формування добровольців — 8 батальйонів..., а під час великих прочісувань брали участь регулярні румунські війська під загальним командуванням німців...»²¹. Окремі татарські добровольчі формування чисельністю 200—250 чол. направлялися на керченську й частково на севастопольську ділянки фронтів, де і вступали в бої проти Червоної Армії. Деякі з цих загонів дислокувалися безпосередньо у Сімферополі²².

Слід відзначити, що в добровольчі формування, які діяли в окупованих районах, йшли не лише кримські татари. Їхній склад залежав від місця, де вони формувалися. Деякі роти склалися лише з російського населення (Бія-Сале, Мазанка та ін.) або з татарського —

¹⁵ Там же, спр. 26, арк. 7.

¹⁶ Там же, арк. 2.

¹⁷ Там же, розд. 2, оп. 10, спр. 2, арк. 6.

¹⁸ Там же, спр. 26, арк. 11.

¹⁹ Там же, розд. 2, оп. 10, спр. 51^б, арк. 3.

²⁰ Там же, арк. 13.

²¹ Там же, спр. 26, арк. 11, 13—14.

²² Там же.

Корбель, Стіл, Молбай, Улу-Узень та ін.²³ Частина з цих загонів створювалася примусово²⁴.

Архівні документи зберігають відомості про зухвалі вилазки терористичних груп на чолі з Я. Смайлом, Райловим та ін., тричі нагородженими «за заслуги» гітлерівським командуванням. На їхньому рахунку — розстріли безвинних жителів селища Чаїр, червоноармійців у с. Ворон²⁵. Та так було не лише в Криму.

Вже у грудні 1941 р. німецьке командування розпочало організацію «мусульманських комітетів» — у містах і районних центрах, підпорядкованих СД. В архіві Інституту історії АН Росії збереглися документи про склад обраного за вказівкою гестапо «Мусульманського комітету» Сімферополя, який намагався поширити свою владу на весь Крим («Кримський мусульманський комітет», або «Татарський національний комітет»). Серед його членів були люди, далекі від інтересів трудового народу, зокрема, турецький підданий, син торговця Д. А. Абдурешидов, син буржуазного націоналіста І. Керменчекли, син куркуля з Алушти О. Меметов, син поміщика Д. Аблямитов, син мулли М. Джемилев, раніше судимий Е. Гафаров, ватажок діючої в 1920—1921 рр. банди Г. Аппая та інші, їм подібні — всього 21 чол.²⁶ Було визначено мету цих органів — розклад татарської частини населення Криму, провокування його на боротьбу проти партизанського руху, відторгнення півострова від СРСР і створення татарської держави.

Діяльність комітетів набувала різноманітних форм. Як відзначалося в доповідній записці комісара Бахчисарайського партизанського загону Чорного, за їхньою допомогою в селах Біель, Азен, Біюк-Ашлав та деяких інших окупантам вдалося порівняно легко й швидко залучити певну частину татарського населення до співробітництва²⁷.

Безумовно, що на формуванні війських підрозділів з татарського населення насамперед позначилося те, що ніхто з керівних працівників (особливо — представників кримських татар) не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП(б), ні з РНК чи інших обласних органів. І. Г. Геннов у доповідній записці з цього приводу на ім'я В. С. Булатова, зокрема, писав: «У той час як фашисти мобілізували весь свій пропагандистський апарат і використовували всі засоби для проведення серед татарського населення антирадянської роботи, агітація і пропаганда, яку ми проводили, були зовсім недостатніми»²⁸.

З боку націоналістичних формувань мали місце грабунки продовольства на партизанських базах. Так, командири зуйського партизанського загону Верещагін і Луговий у звіті писали: «...Розграбовано 8550 кг борошна з казарм і 1875 кг — з ям; пшениці — 6,5 т, кукурудзи — 1,85 т, вівса — 9,6 т, квасолі — 1 т, солонини — 6,5 т»²⁹. Були розграбовані села Агара, Шумхай, Баранівка. Грабунки мали також місце в селах Куртулук, Єні-Сала, Молбай, Кишлав, Камишлик та ін.³⁰

Ставлення населення до цих акцій націоналістичних формувань було однозначним. «У багатьох селах, навіть південнобережних (Ускут, Капсіхор, Туак, Кучук, Узень та ін.), — писав І. Г. Геннов, — старики-татари засуджують тих з молоді, які взяли зброю у німців, заявляючи при цьому, що німці їх тепер також обдурять, як вони «деяких з нас обдурили в 1918 р.», коли були у Криму»³¹. Командування кримських

²³ Там же, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 11.

²⁴ Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941—1945.— М., 1987.— С. 225.

²⁵ Архів Ін-ту історії АН Росії, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 17—18.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, спр. 31, арк. 3.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

партизанів виступало проти окремих помилкових оцінок і суджень щодо татар. «Ми маємо дані, що свідчать про наявність негативних настроїв серед певної частини партизанів, зокрема, про ототожнення ворогів і зрадників з належністю до національності, — писали А. В. Мокроусов і С. В. Мартинов 3 лютого 1942 р. начальникам партизанських з'єднань. — Це, однак, не має нічого спільного з нашою національною політикою». І тут же закликали: «Негайно роз'яснювати партизанам шкідливість таких настроїв і що треба відрізнити друзів наших від наших ворогів незалежно від національної приналежності»³².

На взаємовідносини кримського татарського населення й партизанів проливає світло протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП(б) від 18 листопада 1942 р. «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи по ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення». У ньому поряд з вказівкою про те, що обком і НКВС Криму на момент комплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників, і особливо з місцевих, зауважувалося, що «колишній комісар центру кандидат у члени бюро обкому ВКП(б) С. В. Мартинов не справився з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП(б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП(б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм». На засіданні було прийнято рішення «засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі також вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму»³³.

13 квітня 1944 р. Наркомат внутрішніх справ і Наркомат державної безпеки прийняли спільну постанову «Про заходи по очищенню території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Як повідомляли нарком внутрішніх справ республіки Сергієнко і нарком держбезпеки Фокін, одразу ж після визволення півострова Червоною Армією там почали створюватися органи НКВС та НКДБ, які розробляли плани оперативно-чекістських операцій. Республіки було поділено на 7 секторів і виділено 20 тис. солдатів³⁴.

У звіті, направленому з Криму на ім'я Берія і Меркулова, вказувалося, що з 17 по 20 квітня 1944 р. з півострова вдалося евакуювати 180 тис. чол. З 10 по 27 квітня було заарештовано 49 членів мусульманських комітетів (А. Ізмаїлова, В. Баталова, Б. Аблеїзова, М. Алієва, Б. Умерова та багатьох інших). Усього до кінця квітня 1944 р. в республіці було виявлено 5806 «антирадянськи настроєних елементів», а до середини травня — 8521 чол. На той час у них було вилучено 6100 одиниць бойової зброї, у тому числі 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок, 2025 гранат³⁵.

Таким чином, війна і воєнна обстановка допомогли виявити, що не все населення «палало любов'ю» до радянського державного ладу. Чимало громадян стали активними пособниками фашистських загартників. Час показного «вірнопідданства» скінчився. І ці фактори, судячи з усього, Сталін зумів використати у своїх цілях, для відстоювання ідеї про постійне загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму. Репресивні дії розглядалися ним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування й зміцнення влади. Наявність неросійських національностей на окраїнах ставала небажаною. З'явля-

³² Там же, арк. 5.

³³ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

лася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу й направити її в інші регіони країни з метою використати в екстремальних умовах. Розбиратися ж у тому, хто був «ворогом», а хто — «своїм», для лідерів тодішнього режиму не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього у них вистачило б. У зв'язку з цим не можна не погодитися з А. Куркчі, який зауважує, що «Радянській владі необхідно було судити тих людей, які співробітничали з фашистами»³⁶. Однак Сталін розпорядився інакше.

Над усім кримським населенням нависла загроза виселення. У доповідній записці на ім'я Берія 7 травня 1944 р. повідомлялося: «Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18—20 травня, а всю операцію — до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя»³⁷.

Внаслідок ужитих профілактичних заходів усе було готове до проведення операції, і комісари Серов та Кобулов доповіли Берія: «Відповідно до Вашої вказівки операцію буде розпочато 18 травня з розрахунком завершити її 21 травня 1944 р.»³⁸.

10 травня 1944 р. Берія у доповіді Сталіну відзначав: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР виносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві — колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві. Питання про розселення татар в Узбецькій РСР погоджене із секретарем ЦК ВКП(б) Узбекистану т. Юсуповим...»³⁹. Сталіну був представлений також проект постанови Державного Комітету Оборони «Про кримських татар».

Проект постанови* давав роз'яснення з усіх питань організації депортації кримських татар, зокрема, визначався порядок їх виселення, називалися всі відомства, на які покладалася відповідальність за його виконання, вказувалося, скільки людей і куди вони мали відбувати, а також, скільки їм належало виділити продовольства**.

Отже, кримським татарам надавався статус спецпоселенців. 2 квітня і 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанови про виселення їх до Узбецької РСР. Про ці документи повідомлялося

³⁶ Куркчи А. Крымские татары // Отечество: Краеведческий альманах.— М., 1991.— С. 193.

³⁷ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 151.

³⁸ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³⁹ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 151—152.

* Постанова наводиться повністю наприкінці статті.

** Плутанину в це питання вніс своєю публікацією А. Куркчі, який, зокрема, безпелеяційно заявив про те, що «постанови ДКО від 11 травня 1941 р., на основі якої підлягали засланню поряд з кримськими татарами греки, болгар, німці і на яку посилаються численні псевдоісторики, насправді просто не існувало» (Див.: Куркчи А. Указ. стаття.— С. 193). При цьому допущено щонайменше дві неточності. По-перше, щодо наявності документа і, по-друге, що греків, вірменів, турків і болгар тоді не висіляли. Щодо цього було прийнято спеціальну постанову ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Сталіна. Документи свідчать, що було виселено 12 242 болгарини, 15 400 — греків, 9621 — вірменина, 1119 — німців (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

й телеграфним розпорядженням Наркомату внутрішніх справ від 11 травня 1944 р.⁴⁰

Актами, на основі яких здійснювалося виселення цілого народу, послужили й прийняті дещо пізніше постанови ДКО від 21 травня 1944 р. про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР та Горьковської, Івановської, Костромської, Молотовської й Свердловської областей РРФСР та від 29 травня того ж року про виселення кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області⁴¹.

Як же готувалися до прийому нових переселенців у республіках, краях і областях? Як правило, ці заходи проводилися завчасно під керівництвом одного з працівників Наркомату внутрішніх справ СРСР спеціально створюваними республіканськими, крайовими та обласними комісіями по переселенню, відділами спецпоселень тощо. Наприклад, заходи по прийому переселенців в Узбецькій РСР розроблялися таким чином. Розселення покладалося на комісара державної безпеки Кобулова. Він же розробив плани розміщення кримських татар та інших народів по областях УзРСР. Так, у телеграмі на ім'я комісара Чернишова від 22 лютого 1944 р. Кобулов повідомляв, що в радгоспах Ташкентської області передбачається розмістити 6400 сімей, і відзначав, що у цьому він тісно «взаємодіяв із секретарем ЦК КП(б) Узбекистану Юсуповим, який дав згоду на прийом у республіці 70 тис. переселенців»⁴².

Однак на інтереси й можливості Узбецької РСР в такій справі, як прийняття нових людей, уваги зверталось мало. Про це якраз і свідчать плани їх розміщення. Спочатку передбачалося розмістити у Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андіжанській, Самаркандській, Кашкадар'їнській і Бухарській областях та Каракалпакії 70 тис. чол. Однак цю кількість було перевищено майже втричі.

Безумовно, такий волюнтаризм завдавав республіці величезної шкоди. Юсупов був поставлений перед фактом. 20 травня 1944 р. разом з Кобуловим вони розробили й направили Берія новий план розселення депортованих до Узбецької РСР. Тепер уже республіка мала прийняти терміново 180 тис. чол. Для їх перевезення безпосередньо на її території виділялося 3500 підвід, створювалося 97 спецкомендатур (з розрахунку 1 комендант і його помічник на 350 поселень)⁴³. Тоді ж Кобулов вніс пропозицію про створення при НКВС Узбецької РСР відділу спецпоселень (ВСП), що й було реалізовано. В кінцевому підсумку планувалося розселити й дати роботу в колгоспах 94 500 чол., у радгоспах — 36 300 чол., на підприємствах — 23 200 чол.⁴⁴

Обсяг роботи у партійних і радянських органах зростав до необмежених розмірів. Юсупов налагоджував тісні зв'язки з усіма обкомами республіки. Ще 13 травня 1944 р. він звернувся з листом до виконкому Самаркандської обласної Ради, де йшлося про необхідність підготовки до прийому поселенців. У листі вказувався час можливого прибуття ешелонів з Криму й містилося прохання підготувати проекти поселень⁴⁵.

Передбачалися заходи й щодо попередження можливих епідемічних захворювань у місцях великого скупчення людей. 24 травня 1944 р. за підписами Юсупова і заступника Голови РНК республіки Кабанова було прийнято постанову Раднаркому Узбецької РСР про протиепідемічні заходи й медико-санітарне обслуговування спецпоселенців.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

Таким чином, наведені факти ще раз свідчать про те, що до депортації того чи іншого народу власті готувалися завчасно. Їм було відомо, хто й коли прибуде, хоча для самих людей це було несподіванкою.

Репресивна система діяла справно. Кобулов поспішив повідомити Берія, що «підготовку до прийому й розселення спецпереселенців в Узбецькій РСР в основному завершено; підготовлено житлові приміщення для розселення на 124 500 чол., для решти 24 500 чол. — буде завершено до 28 травня 1944 р.»⁴⁶. Проте ніхто не цікавився справжнім станом справ.

Переселення кримських татар розпочалося у травні того ж року. «На виконання Вашої вказівки сьогодні, 18 травня п. р., на світанку, — телеграфували Берія із Сімферополя комісари Серов і Кобулов, — розпочато операцію по виселенню кримських татар». Далі уточнювалося: «За станом на 20 годину підвезено до станцій посадки 90 000 чол., з них відправлено до місць призначення 17 ешелонів — 48 400 чол., перебувають під вантаженням 25 ешелонів. Під час операції ніяких ексцесів не було. Операція триває»⁴⁷.

Як «тривала операція», свідчить друга телеграма на ім'я все того ж Берія, направлена її виконавцями 19 травня. «За станом на 12 год. 19 травня п. р., підвезено на пункти посадки спецконтингенту 140 000 чол., з них відправлено 44 ешелони загальною кількістю 119 424 чол. Перебувають під навантаженням 13 ешелонів». І знову: «Операція триває»⁴⁸. Повідомлення передано в Москву о 13 год. 30 хв.

Третю телеграму до НКВС СРСР також датовано 19 травня. В ній уже відзначалося, що на 18-ту годину до станцій підвезено 165 515 чол. На той час до місць призначення було відправлено 50 ешелонів, у яких загалом виїхало 136 412 чол.⁴⁹

І, нарешті, останнє, четверте телеграфне повідомлення від Серова й Кобулова своєму шефові до Москви. Воно підводило ризику під операцією, запланованою ДКО ще 11 травня 1944 р. «Цим доповідаємо, — відбивав телеграф, — що розпочата з Вашої вказівки 18 травня п. р. операція по виселенню кримських татар завершилася сьогодні, 20 травня, о 16 год. Виселено 180 014 чол., повантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони загальною кількістю 173 257 чол. відправлені до місць призначення, решта — 4 ешелони — будуть відправлені сьогодні»⁵⁰. Поряд з цим у повідомленні вказувалося, що райвійськкомати Криму мобілізували 6000 татар призовного віку, які за нарядами Головупраформу Червоної Армії направляються до Гур'єва, Рибінська й Куйбишева. Тут же додавалося доповнення такого змісту: «З числа направлених за Вашою вказівкою в розпорядження тресту «Московвугілля» 8 000 спеціалістів 5 000 чол. також становлять кримські татари»^{*}.

Так у чотирьох телеграфних повідомленнях відображено операцію по депортації кримських татар у травні 1944 р. За остаточними даними ВСП НКВС СРСР, з Кримської республіки було депортовано 191 014 осіб татарської національності. У ході кампанії по виселенню 1137 чол. були заарештовані як «антирадянський елемент», а загалом — 5589 чол. Протягом операції у кримського татарського насе-

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 152.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.— С. 152—153.

* 4 червня 1944 р. до Наркомвугілля звернувся НКВС СРСР з пропозицією утримувати цей контингент у суворій відповідності з інструкцією. 1 липня того ж року заступник наркома внутрішніх справ комісар держбезпеки 2-го рангу В. В. Чернишов писав на ім'я начальника УНКВС по Тульській області: «Згідно з вказівкою наркома Л. П. Берія, утримання спецконтингентів, направлених з Кримської АРСР для роботи на підприємствах Наркомвугілля у Підмосковному вугільному басейні, має проводитися на однакових умовах з мобілізованими німцями» (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

лення було вилучено чималу кількість вогнепальної зброї: 622 кулемети, 13 905 гвинтівок, 724 автомати, 49 мінометів, 3 гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. патронів, 16 932 міни, 173 диски з кулеметами, 6 рацій тощо⁵¹.

Серову по завершенні операції Берія наказав залишатися в Криму «для забезпечення з тов. Сергієнком і Фокіним роботи по виявленню татар, які переховувалися від виселення, і дальшого очищення Криму від антирадянських шпигунських елементів»⁵².

Берія, зокрема, наголошував: «Тов. Серову необхідно врахувати, що в Криму ні в якому разі не можна залишати уцілілих від виселення татар та інший бандитський елемент»⁵³. Вказівка суворо виконувалася.

Виселенню підлягали також партійні й радянські працівники Криму. Як сказав на зустрічі у грудні 1988 р. в Інституті історії СРСР АН СРСР В. С. Булатов, який у той час працював секретарем Кримського обкому партії, «заходи по виселенню були помилковими, однак, слід визнати, що ми, партійні працівники, мало знали про ідеологічну обстановку, про настрої серед національностей, хоча центр, судячи з усього, був обізнаний... І все-таки звинувачувати весь народ не слід було».

Таким чином, заплановані до переселення понад 47 тис. сімей кримських татар залишили республіку. Крім того, у лютому 1944 р. було виселено незначну частину представників цієї ж національності, які проживали в Північно-Осетинській та Чечено-Інгушській АРСР. Це були переважно студенти вузів та учні технікумів. Вони переселялися разом з чеченцями та інгушами. До літа 1944 р. чисельність населення Криму скоротилася до 379 тис. чол.

Як уже відзначалося, 35 275 сімей кримських татар планувалося переселити до Узбецької РСР, а також в Удмуртську й Марійську автономні області. Сюди ж переселялися 2115 (8597 чол.) татарських сімей, що проживали на території України⁵⁴.

21 травня 1944 р. заступник Берія Чернишов повідомляв начальника управління НКВС Горьковської області, щоб той «був готовим прийняти 5500 кримських татар». Такі ж рознарядки надійшли до управлінь НКВС Марійської автономної області — 5500 чол., Івановської області — 3000 чол., Ярославської — 1000 чол. УНКВС Кемеровської області в телеграмі від 22 червня 1944 р. пропонувалося «підготувати житло для 6 000 чол.»⁵⁵. 10 червня того ж року начальник УНКВС Чкаловської області Дмитрієнко повідомляв В. В. Чернишову про те, що за період з 23 травня по 4 червня через залізничну станцію Ілецьк пройшло 59 ешелонів (3282 вагони), у яких налічувалося 163 632 пасажери. Відзначалося також, що за вказаний час з них «було знято хворих 4 і померлих 14 чол.»⁵⁶.

У ході переселення розподіл кримського татарського населення по регіонах, визначених йому для проживання, дещо змінився. Так, до Узбецької РСР направлялося 37 946 сімей (151 083 чол.). До Ташкентської області з них потрапило 56 114 чол., Самаркандської — 31 829, Андіжанської — 19 173, Ферганської — 16 173, Наманганської — 13 801, Кашкадар'їнської — 9984, Бухарської — 4009 чол. Ці дані надійшли Берія телеграмою з Ташкента⁵⁷.

Поряд з цим кримські татари прибули до Казахської РСР — 2426 чол. (1666 дорослих), Башкирської АРСР відповідно — 284 (208), Якутської АРСР — 93 чол., Горьковської області — 679 сімей

⁵¹ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 152—153; ЦДАЖР СРСР: Колекція документів; Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 107.

⁵² Там же.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

(2376 чол.), Молотовської відповідно — 2342 сім'ї (10 000), Свердловської — 902 (3591 чол.), Івановської — 157 (548), до Костромської — 1957 сімей (6338 чол.)⁵⁸.

У довідці заступника УНКВС Марійської АРСР Свинцова від 24 серпня 1944 р. на ім'я Кузнецова (НКВС СРСР) вказувалося, що до республіки прибула 2291 сім'я кримських татар, тобто 9177 чол., з них 1481 — чоловік, 3329 жінок, 4367 дітей⁵⁹. Через деякий час Свинцов доповідав Кузнецову, що «політично-моральний стан спецпоселенців у Марійській АРСР в основному здоровий. Спецпоселенці поліпшують свій матеріальний добробут...»⁶⁰.

Під час переселення кримських татар, як відзначав у своєму звіті представник НКВС СРСР у Криму Бровченко, на півострові додатково було виявлено 396 німців, 32 румуни, 21 австрієць, 1 угорець, 7 фіннів і деяку кількість кримських татар. Всі вони направлялися для проживання до Казахської РСР.

Трохи згодом на схід були відправлені й ті кримські татари, які проживали в інших регіонах країни. 31 серпня 1944 р. нарком внутрішніх справ Дагестанської АРСР І. Маркарян у запиті на ім'я заступника наркома Круглова писав: «Після виселення кримських татар... нами не одержано вказівки щодо громадян цієї національності, одиниці яких проживають у Дагестані як евакуйовані в 1941—1943 рр.»⁶¹. НКВС СРСР зажадав відомості про кожного з кримських татар. З 4-х чол. троє направлялися до Узбецької РСР, 1 — до Марійської АРСР.

А. Куркчі вважає, що в дорозі, яка тривала місяці, першої ж зими загинуло до 45% від усієї кількості переселених. «Ніхто, — пише, зокрема, він, — не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам'ять старих людей ще утримує спогади про місця заслань кримських татар»⁶².

Без сумніву, примусове виселення народів з Криму відбувалося в суворих умовах. Значною була і смертність серед населення. У довідці про чисельність спецпоселенців у 1944—1945 рр. вказано, що протягом того періоду їх загинуло 44 887 чол.* Процент смертності серед кримських татар, болгар, греків і вірмен становив 19,6. З них, відзначалося у зведенні по Узбецькій РСР, там померло 16 052 чол. (10,6% від загальної кількості спецпоселенців), а за весь 1945 р. — 13 183 чол. (9,8%).

Траплялися випадки, коли від спецпоселення звільнялися жінки, що перебували в міжнаціональних шлюбах, а також казанські татари, які не підлягали виселенню. В архівних документах є відомості про 400 осіб, звільнених від спецпоселення. Однак, як правило, вони не мали права на проживання в Криму.

Від статусу «спецпоселенець» звільнялися й учасники кримського підпілля, а також члени їхніх сімей. Так, виселенню не підлягала сім'я Усеїнова Сервера Сирли, який з грудня 1942 р. по березень 1943 р. був членом підпільної патріотичної групи в Сімферополі (згодом його заарештували і розстріляли).

Безумовно, переселення стурбувало тих, хто перебував на службі в рядах Червоної Армії й самовіддано бився з фашистами. Вони одразу ж звернулися до відповідних органів з проханням звільнити від спецпоселення їхніх родичів. Так, Е. У. Чалбаш (кримський татарин за національністю) із самого початку війни й до жовтня 1943 р. перебував

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Куркчі А. Указ. стаття.— С. 193—194.

* Інші джерела дають іншу цифру — 44 125 чол. (Див.: Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 111).

у діючій армії (в лавах ВВС). За цей час він здійснив 345 бойових вильотів, провів 50 повітряних боїв з противником. На його рахунок — 11 збитих ворожих літаків та ще 6 — разом з іншими льотчиками. За сміливість і відвагу Е. Чалбаш був нагороджений чотирма орденами і двома медалями. Його сім'ї, зокрема, дозволили проживати в Херсонській області. Як правило, подібні прохання задовольнялися.

Чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що було пов'язано як з народжуваністю, так і з прибуттям їх нових нечисленних груп. Так, в розпорядженні командуванню 3-го Українського фронту, адресованому головам фільтраційних комісій, вказувалося, що «всіх кримських татар (репатрійованих) направляти в розпорядження відділу спецпоселення НКВС Узбецької РСР (Ташкент)»⁶³.

У січні 1945 р., за наказом Чернишова, на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. У доповідній на ім'я Берія міністр внутрішніх справ Круглов і генеральний прокурор СРСР Сафонов повідомляли 7 січня 1949 р., що управління МВС Кримської області тільки протягом 1947—1948 рр. виявило з числа репатріантів демобілізованих з Радянської Армії та ревакуйованих 2012 чол. (771 чол. — кримських татар, 160 — вірмен, 279 — греків, 220 — болгар, 341 — росіян, 140 — німців). Разом з виявленими до місць спецпоселень відбули 893 чол. — членів сімей спецпоселенців, у тому числі 143 дорослих і 750 дітей⁶⁴. З цього контингенту демобілізовані з армії становили 223 чол., репатрійовані — 1049, решта — 730. Останні або приховували свою національну належність, або ховалися під час виселення⁶⁵. Відзначалося також, що серед затриманих спецпоселенців — утікачів з 1944 р. по 15 жовтня 1948 р. було притягнуто до карної відповідальності 56 чол., відправлено етапом 409 чол. та під підписку про невіїзд — 180 чол. Останні поверталися в місця свого основного проживання.

Що стосується інституту управління депортованими кримськими татарами, то він нічим не відрізнявся від управління іншими народами. Доповідаючи Берія про прибуття кримських татар у Підмосковний вугільний басейн, Чернишов писав 29 травня 1944 р.: «У зв'язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР вважаю за доцільне прибулих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, по шахтах, з розміщенням і охороною у гуртожитках, ходінням на роботу строем»⁶⁶. Берія дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила і на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

По-різному складалися справи з працевлаштуванням кримських татар на місцях. Так, у доповідній, що надійшла до НКВС СРСР на початку листопада 1945 р. з Узбецької РСР за підписом наркома Ю. Бабаджанова, відзначалося, що всього в республіці було розселено 128 627 чол. (у тому числі дітей до 16 років — 58 422 чол.). Одразу ж вдалося працевлаштувати 59 375 чол.⁶⁷

Проводилася робота по залученню спецпоселенців до сільгоспартілей. На листопад 1945 р. членами останніх стали 12 689 чол. Було влаштовано на роботу 984 кваліфіковані спеціалісти, які мали вищу й середню освіту.

Чимало спецпоселенців було об'єднано в будівельні бригади. Особливо гострою залишалася проблема з житлом, на що зверталася увага в наказі наркома НКВС СРСР від 15 вересня 1945 р. Про труднощі з житлом повідомляли і з місць. Наприклад, ніде було жити 40 сім'ям

⁶³ ЦДАЖР СРСР : Колекція документів.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.

кримських татар, яких направили на Булунгурський цукровий завод (Самаркандська обл.). У непридатних умовах проживали 27 сімей спецпоселенців — кримських татар — у колгоспах «Більшовик» Митанського району Самаркандської області, ім. Жданова та ім. Тельмана Андіжанської області тощо⁶⁸. Особливих знегод зазнавали демобілізовані з рядів армії.

Місцеві органи влади вживали певних заходів для налагодження життя спецпоселенців, хоча їх не завжди вдавалося повною мірою реалізувати. Так, у колгоспі ім. Леніна Кинтабського району Кашкадар'їнської області кожній сім'ї новоприбулих виділялося в особисте користування по 0,25 га виноградників.

На місцях створювалися групи сприяння переселенцям. Зокрема, в Узбекистані діяло 389 (1237 чол.) таких груп, які займалися організацією допомоги прибулим, об'єднанням розрізнених сімей (таких було 3235), розподілом продовольства тощо. За розпорядженням РНК СРСР від 11 червня 1945 р. спецпоселенцям з Кримської АРСР було виділено 500 т борошна, 150 т — круп, 50 т — солі, 25 т — цукру⁶⁹.

Однак така робота проводилася далеко не скрізь. Наприклад, представники об'єднання «Казахстаннафта» виступали проти укомплектування шкіл масової кваліфікації молоддю із спецпоселенців, мотивуючи свої дії тим, що це — люди тимчасові і політично нестійкі. Це, зокрема, позначилося на контингенті кримських татар, що проживали в Гур'євській області. Їх там налічувалося лише 4382 чол. (1729 чол. — діти до 16 років)⁷⁰.

Не до кінця послідовну позицію займало й керівництво Гур'євського обласного комітету КП(б) Казахстану. Секретар обкому по кадрах Клоноз виступив на пленумі з різкою критикою на адресу заступника начальника УНКВС області майора Волкова тільки за те, що той добивався поліпшення умов проживання та праці спецпоселенців-татар. Особливо тяжкими вони були на спорудженні Фархадської та Нижньобосуйської гідроелектростанцій, руднику «Койташ», у радгоспах «Нарин», «Нарпат» та «Дальверзин», у колгоспах Шахрайзябського й Кинтабського районів Кашкадар'їнської області, Харватського й Мірзачульського районів Ташкентської області, а також Сталінського району Андіжанської області.

Ряд партійних організацій недооцінював значення роботи зі спецпоселенцями. Внаслідок цього в Узбекистані, наприклад, серед них високим був процент захворюваності. Наприкінці липня 1944 р. В. В. Чернишов повідомляв Л. Берія, що кількість шлунково-кишкових і малярійних хворих у Наманганській області досягла 13 097 чол. (40%), Самаркандській — 1309 (100%). У Бухарській області епідемією було охоплено багато радгоспів. Чернишов просив дати вказівку про термінову відправку туди 200 тис. таблеток бактеріофагу і 100 кг акрихіну⁷¹.

Все це ускладнювало й без того нелегке становище спецпоселенців. У зв'язку з цим ЦК Компартії Узбекистану й НКВС республіки прийняли постанови від 8 червня 1944 р. та від 30 вересня 1944 р., згідно з якими секретарям обкомів і райкомів ставилося в обов'язок вжити найрішучіших заходів до працевлаштування й поліпшення побутових умов кримських татар. Заходів було вжито. 772 сім'ї (2472 чол.) з будівництва Фархадської ГЕС було переселено в бавовницькі колгоспи Таджикицької РСР. Крім того, виконувалися постанови, прийняті Державним Комітетом Оборони 11 травня 1944 р. та 25 вересня 1944 р. про подання спецпоселенцям допомоги продовольством. В розпоряд-

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

ження обох республік було надано 6060 т зерна. Подібні рішення приймалися й у 1945 р.⁷²

Щоправда, в цій справі не обходилося без крадіжок, обману, інших негативних явищ. Однак, як відзначав у листі до міністра внутрішніх справ СРСР С. М. Круглова заступник міністра внутрішніх справ Узбекистану Завгородній, на 29 червня 1946 р. «матеріально-побутові умови спецпоселенців, розселених в Узбецькій РСР, досягли рівня, при якому можна вважати, що господарський побут і трудове влаштування спецпоселенців (117 767 чол.) в основному завершено»⁷³. З 33 740 сімей, що прибули з Криму, 33 332 (98,8%) було розміщено в квартирах, більш-менш придатних для житла. Кількість сімей, наділених присадибними ділянками й городами, досягла на червень 1946 р. 23 921 чол. (71%) і продовжувала зростати. З моменту переселення й до липня 1946 р. новоприбулим було видано як компенсацію за залишене в Криму майно 500 т борошна, 9444 т зерна, 978 т круп, 25 т цукру, 50 т солі, 1140 т овочів. Постановою РНК СРСР від 26 червня 1945 р. тим, хто особливо потребував, з державного бюджету виділялося 2970 крб., безвідплатної допомоги. Її одержали 5566 сімей. Спецпоселенцям було роздано також 50 тис. т мануфактури, 6233 пари взуття, 787 ковдр, 537 матраців тощо⁷⁴.

Значна частина спецпоселенців набула виробничої кваліфікації — слюсаря, токаря, арматурника тощо. Багато з них за свою працю дістали нагороди. Так, на будівництві Фархадської ГЕС 300 чол. з 1159 працівників були стахановцями.

Про поліпшення життя спецпоселенців дбали й урядові органи Киргизької РСР. З цього приводу ЦК КП Киргизії прийняв спеціальну постанову від 15 серпня 1946 р.⁷⁵ Було вжито заходів по налагодженню будівництва житла, постачання, оплати достроково виконаних планових робіт, контролю за розподілом і навчанням дітей у школах, наділенню переселенців присадибними ділянками⁷⁶.

Незважаючи на труднощі й незгоди, кримські татари активно включалися у виробничий процес. Як відзначалося в доповідній з Узбецької РСР у листопаді 1945 р. «спецпоселенці з Криму у більшості своїй ставляться до роботи добросовісно і беруть активну участь у соціалістичному змаганні, демонструють зразки стахановської праці». На текстильному комбінаті у Фергані, шовкомотальній фабриці в Маргелані, озокеритовому руднику й на інших підприємствах виконання виробничих завдань досягало 200%. Трудових успіхів досягли й ті, хто був зайнятий в інших галузях промисловості, зокрема, на підприємствах «Московвугілля», де на початок жовтня 1944 р. з 5000 переселенців залишилося у цій системі 1188 чол. Решта разом з німцями (4977 чол.) були зайняті в «Мосшахтобуді» та «Мосжитлобуді»⁷⁷.

Робітники-переселенці виступали з трудовими ініціативами, різними починами. Так, у 1944 р. вони провели збір коштів на випуск танкової колони «Смерть фашистським загарбникам». Протягом короткого часу було зібрано 15 млн. крб. Заступник начальника комбінату «Московвугілля» Нутельс повідомляв, що робітники одержали від Сталіна п'ять телеграм з подяками⁷⁸.

Начальник ВСП НКВС по Тульській області (там налічувалося 1650 спецпоселенців) Філатов доповідав у Наркомат внутрішніх справ СРСР: «До праці ставлення спецпоселенців з Криму задовільне. Спецпоселенці Камбуров, Алясов, Османов та інші виконують планові зав-

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же.

дання видобутку вугілля на 200%⁷⁹. Сумлінно працювали переселенці й на інших об'єктах країни.

30 червня 1945 р. Кримську АРСР було перетворено в область. Починаючи з 1944 р., відбувалося поступове заселення її вільних районів населенням з України, а також Воронежської, Брянської, Тамбовської, Курської і Ростовської областей Російської Федерації. За даними дослідників, у Крим на поселення прибуло 17 040 сімей (62 104 чол.)⁸⁰. Що ж стосується кримських татар, то для них настали роки чекання на відновлення конституційних прав і повернення на проживання в Крим.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Максименко М. М. Переселення в Крим сільського населення з різних районів СРСР, 1944—1960 рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 11.— С. 53.

ДОДАТКИ

ПОСТАНОВА ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ ОБОРОНИ

Травень 1944 р.

Москва. Кремль

ПРО КРИМСЬКИХ ТАТАР

У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії, які обороняли Крим, і переходили на сторону противника, вступали в офіційні з німцями добровольчі татарські військові частини, що боролися проти Червоної Армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірячими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильственного вивезення радянських громадян у німецьке рабство й масового винищення радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькими окупаційними властями, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих «татарських національних комітетах», які широко використовувалися німцями з метою закидання в тил Червоної Армії шпигунів і диверсантів. «Татарські національні комітети», в яких головну роль відіграли білогвардійці-татари, емігранти при підтримці кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування й утиски нетатарського населення Криму й здійснювали роботу по підготовці насильственного відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил.

Враховуючи вищесказане, ДКО постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (тов. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 року.

2. Встановити такий порядок, умови виселення:

а) дозволити спецпоселенцям узяти із собою особисті речі, одяг, побутовий реманент, посуд і продовольство кількістю до 500 кг на сім'ю.

Залишені на місці майно, споруди, надвірні будівлі, меблі й присадибні ділянки приймаються місцевими органами влади, вся продуктивна й молочна худоба, а також свійська птиця приймаються Нарком'ясомолпромом, уся сільгосппродукція — Наркомзагом СРСР, коні й інша робоча худоба — Наркомм'ясом СРСР, племінна худоба — Наркомрадгоспом СРСР.

Приймання худоби, зерна, овочів й інших видів сільгосппродукції здійснювати з виписуванням обмінних квитанцій на кожний населений пункт і кожне господарство.

Доручити НКВС СРСР, Наркомзему, Нарком'ясомолпрому, Наркомрадгоспів і Наркомзагу СРСР з 1 липня ц. р. подати в РНК пропозиції про порядок повернення за обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятої від них худоби, свійської птиці, сільськогосподарської продукції.

б) для організації приймання від спецпереселенців залишеного ними в місцях виселення майна худоби, зерна і сільгосппродукції відрядити на місце Комісію РНК СРСР у складі: голови Гриценка (заступника голови РНК РРФСР) і членів — т. Крестьянинова (члена колегії Наркомзему СРСР), т. Над'ярних (члена колегії НКМ і МП), т. Пустовалова (члена колегії Наркомзагу СРСР), т. Кабанова (заст. народного комісара радгоспів СРСР), т. Гусева (члена колегії Наркомфіну СРСР).

Зобов'язати Наркомзем СРСР (Бенедиктова), Наркомзаг СРСР (Субботіна), НКМ і МП (Смирнова), Наркомрадгоспів СРСР (Лобанова) для забезпечення приймання від спецпереселенців худоби, зерна й сільгосппродуктів відрядити, за погодженням з т. Гриценком, у Крим необхідну кількість працівників.

в) зобов'язати НКШС (Каганович) організувати перевезення спецпереселенців з Криму до Узбецької РСР спеціально сформованими ешелонами за графіком, складеним спільно з НКВС СРСР. Кількість ешелонів станції навантаження і станції призначення — за заявкою НКВС СРСР.

Розрахунки за перевезення здійснити за тарифом перевезень ув'язнених.

г) Наркомздорв'я СРСР (т. Митереву) виділити на кожний ешелон із спецпереселенцями в строки, погоджені з НКВС СРСР, одного лікаря і двох медсестер з відповідним запасом медикаментів й забезпечити медичне й санітарне обслуговування спецпоселенців у дорозі;

д) Наркомторгу СРСР (т. Любимову) забезпечити всі ешелони зі спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням і окропом. Для організації харчування спецпереселенців в дорозі виділити Наркомторгу продукти кількістю згідно з Додатком № 1.

3. Зобов'язати секретаря ЦК КП(б) Узбекистану т. Юсупова, голову РНК УзРСР т. Абдурахманова і народного комісара внутрішніх справ Узбецької РСР Кобулова до 1 липня ц. р. вжити таких заходів щодо прийому і розселення спецпоселенців.

а) прийняти і розселити в межах Узбецької РСР 140—160 тис. чол. спецпереселенців татар, направлених НКВС СРСР з Кримської АРСР.

Розселення спецпереселенців здійснити в радгоспних селищах, існуючих колгоспах, підсобних сільських господарствах підприємств і заводських селищах для використання в сільському господарстві й промисловості.

б) в областях розселення спецпереселенців створити комісії у складі голови облвиконкому, секретаря обкому й начальника УНКВС, поклавши на ці комісії проведення всіх заходів, зв'язаних з безпосереднім розміщенням прибулих спецпереселенців;

в) підготувати гужавтотранспорт для перевезення спецпоселенців, мобілізувавши для цього транспорт будь-яких підприємств і установ;

г) забезпечити наділення прибулих спецпоселенців присадибними ділянками й подати допомогу в спорудженні будинків місцевими будматеріалами;

д) організувати в районах розселення спецпереселенців спецкомендатури НКВС, віднісши утримання їх на рахунок кошторису НКВС СРСР;

ж) ЦК і РНК УзРСР до 20 травня ц. р. представити в НКВС

СРСР тов. Берія проект розселення спецпереселенців по областях і районах із зазначенням станцій розвантаження ешелонів;

4. Zobov'язати Сільгоспбанк (т. Кравцова) видавати спецпереселенцям, що направляються до Узбецької РСР, у місцях їх розселення позичку на спорудження будинків і на господарське обзаведення до 5000 крб. на сім'ю з виплатою до 7 років.

5. Zobov'язати Наркомзаг СРСР (Субботіна) виділити в розпорядження РНК Узбецької РСР борошна, крупи й овочів для видачі спецпереселенцям протягом червня — серпня ц. р. щомісячно однакову кількість згідно з Додатком 2. Видавати спецпереселенцям борошно, крупу і овочі протягом червня — серпня ц. р. безплатно в рахунок прийнятої у них у місцях виселення сільгосппродукції та худоби*.

6. Zobov'язати НКО (т. Хрумова) передати протягом травня — липня ц. р. для посилення автотранспорту військ НКВС, розміщених гарнізонами в районах розселення спецпереселенців — в Узбецькій РСР, Казахській РСР і Киргизькій РСР, автомашин «Віліс» — 100 штук і вантажні — 250 штук, що вийшли з ремонту.

7. Zobov'язати Головнафтопостач (т. Широкова) виділити і відвантажити до 20 травня 1944 р. в пункти, визначені НКВС СРСР, автобензину 400 т і в розпорядження Узбецької РСР — 200 т. Поставки автобензину провести за рахунок рівномірного скорочення поставок усієї решти споживачів.

8. Zobov'язати Головпостачліс РНК СРСР (т. Лопухова) за рахунок збуту ресурсів поставити НК ШС 75 000 вагонних дощок (по 2,75 мл кожна) до 15 травня ц. р., НК ШС перевезти дошки своїми засобами.

9. Наркомфіну СРСР (т. Звереву) відпустити НКВС СРСР у травні ц. р. з резервного фонду РНК СРСР на проведення спеціальних заходів 30 млн. карбованців.

Голова Державного Комітету Оборони
Й. СТАЛІН

Одержано 18.03.91.

Автор предпринял попытку на основе имеющихся публикаций, новых архивных материалов в какой-то мере ликвидировать «белые пятна», существующие в названной теме.

* Спецпереселенцям — кримським татарам — для харчування в дорозі виділялося 900 т борошна, 160 т круп, 90 т м'яса, 90 т риби, 26 т жиру. Дані взято з Додатка № 1. Для Узбецької РСР додатково було поставлено 4080 т борошна, 1020 т круп, 4080 т овочів (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Ім'я О. Я. Шумського згадувалося і у свідченнях, що їх дав 26 грудня 1934 р. М. Г. Куліш:

«Запитання: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 25.XII ц. р.

* Продовження. Початок. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5—8, 10—12.